

Ferge Sándor

Közös jószág

Van egy szép magyar szó: a „jószág”. Nem (csak) azért szép, mert hangzása a „jó-ság”-ra rímel, hanem mert átvitt értelemben is használható. A háziállatok mellett mindenféle jó dolgot, terményt, terméket, kincset, sőt árut, szolgáltatást is jelenthet. Az angoloknak is van egy szép szavuk az effélére: *goods*. Érdekes (vagy talán természetes?), hogy ennek a jelentése – áru, árucikk – majdnem megegyezik a mi „jószág” szavunkéval, miközben ez is nyilvánvalóan a „jó” (*good*) tőből származik.

Mondják, hogy a nyelv és a gondolkodás szorosan összefügg. Az angolban többféle *goods* van: *private goods* („magán jószág”), *club goods* („klub jószág”), *common goods* („közös jószág”) és *public goods* („közösségi jószág”).

Hogy is van ez magyarul? Léteznek ezek a szavak a mi szótárunkban,¹ megvannak ezek a fogalmak a mi gondolkodásunkban is?

Az információs társadalomról sokan gondolkodnak, beszélnek, írnak. Sokan próbálják megfogalmazni annak a változásnak a lényegét, amit a huszadik század végén, a huszonegyedik század elején tapasztalunk. Van, aki a lényegét az *információban* látja, és azt olyan „árúnak” tartja, amelyet minél több felé osztunk, annál több lesz belőle. Az információt – tekintettel erre a jó tulajdonságára – szép magyar szóval megjelölve „közös jószágnak” is nevezhetnénk. Az igazán jó pedig az volna, ha nemcsak így neveznénk, hanem annak is tekintenénk, aminek lennie kell: „közös jószágnak”,² még pontosabban „közösségi jószágnak”.

A huszadik század végi, huszonegyedik század eleji változásokkal sok kutató foglalkozik. A változás lényegét keresve megállapítják, hogy az „ipari társadalom” gazdaságának alapja, a „piac”, és az arra épülő „piacgazdaság” egyre több esetben „nem működik”. Mi a piacgazdaság működésének lényege? Egyik oldalról minden bizonnyal az árutermelés. A piac egyik oldalán működő „szereplők” árukat állítanak elő. Ők adják a *kínálatot*. Olyan árukat, amelyekre a piac másik oldalán elhelyezkedő fogyasztók igényt tartanak. Lehetőleg sokan. Ők jelentik a *keresletet*. Az áruk természete általában az, hogy egy adott árut egy adott időpontban csak egy valaki birtokolhat. Ez a piac működésének lényeges eleme. Jó esetben többen is kínálnak egy-egy árut, és többen tartanak rá igényt. Az, hogy végül kié lesz az *áru*, és milyen *áron* cserél gazdát, a piac működése során dől el. Milyen érdekesen változik is a nyelv... Manapság igencsak furcsán hangzana, ha a köznyelvben „jószágtermelésről”, „jószágcsereőről” beszélnék. Nem volt ez mindig így, pedig a piacot a régi időkben is piacnak hívták, ráadásul akkor még viszonylag jól is működött. Mi okozza ma a piac működésének zavarait?

¹ A Pallas-lexikonban a jószág: tágabb értelemben mindenféle, akár ingó, akár ingatlan vagyon. Szorosabb értelemben mezői földbirtok. Lábás-jószág alatt pedig a gazdasági hasznóállatok értetnek. Jószág nemzetgazdasági értelemben: Javak.

² A „közös jószágok” és a „közösségi jószágok” együttese.

A kérdéssel foglalkozó kutatók ennek egyik – talán legfőbb – okaként a keresleti vagy a kínálati oldal torzulásait említik. Ilyen torzulás a kínálati oldalon a monopóliumok kialakulása, ami megakadályozza a valódi verseny kialakulását. Véleményem szerint ilyen ok a keresleti oldal manipulálása is, nevezetesen a mesterséges igénykeltés, illetve igénykorlátozás (jogi vagy erkölcsi tiltás). Illetőleg a „piac kudarcáról” beszélnek abban az esetben is, ha nem sikerül valamely *jószágot piacivá* tenni, hatékony újratermelését, elosztását piaci eszközökkel megoldani.

Ma már szinte minden szakértő egyetért abban, hogy a piac működésének zavaraiért és kudarcaiért – legalábbis részben – a kínálati és a keresleti oldal nagyon eltérő „informáltsága” is felelős. Az információkból nyerhető ismeretek szintjében a piac két oldalán mutatkozó különbségek annál nagyobb problémát okoznak, minél inkább olyan termékről (jószágról) –úgynevezett tudásipari termékről, röviden tudástermékekről – van szó, amelynek az előállításra sok hasznosított ismeretre, tudásra épül. Nem véletlen tehát, ha az „információs társadalom” fejlődésével és terjedésével párhuzamosan egyre többször tapasztaljuk a piac olyan működési zavarait, amelyeket az információs különbségek okoznak.

Más kutatók „a piac kudarcá” mellett „az állam kudarcáról” is beszélnek.³ Az állam feladata többek között a piac „normális működésének” biztosítása, a „beavatkozás” azokon a területeken, amelyeken a piac „nem működik”, illetve nem működhet normálisan, valamint a „megoldások” biztosítása az élet olyan szféráiban, amelyek nem tartoznak a piac által kezelhető területek közé. Az információs társadalom kialakulása mindhárom feladat kapcsán jelentős kihívást jelent az állam számára.

A piac mindkét oldalának torzulása megfigyelhető. A kínálati oldalon a monopóliumok kialakulása ugyan nem tartozik az információs társadalom specifikus vonásai közé, de a keresleti oldalon megfigyelhetők olyan jelenségek, amelyeket a mesterségesen gerjesztett igények már leginkább az „új gazdaság” sajátos melléktermékeiként hívják életre. A fogyasztókra minden érzékszervüket egyszerre bombázó, kontrollálatlan információáradat zúdul – itt most elsősorban azokra a multimédia jellegű „jószágokra” (vagy inkább „rosszaságokra”⁴) gondolok, amelyek a fogyasztói társadalom viselkedési, életviteli mintáit közvetítik –, amelynek még a legedzettebb információs állampolgár (*cyber citizen*) is csak nehezen tud ellenállni, az állam számára pedig ez a kihívás kezelhetetlennek látszik.

Az állam különféle „beavatkozásai” a piac működésébe akkor is kockázatosak, ha teljes mértékben indokoltak és adekvátak. Ennek különféle formái közül elsősorban a pénzügyiek veszélyesek. Ezek közül is kiemelten a pénzügyi támogatás különféle formáira gondolok akkor, amikor elvileg elhibázottnak mondom azokat a beavatkozásokat, amelyek az eltérő informáltságból fakadó piaci kudarcot kívánják orvosolni. Az a jól ismert mondás, miszerint „az éhes eszkimónak nem halat kell adni, hanem hálót”, tömören ugyanezt fejezi ki. A kellő (megfelelő) információ hiánya az embereket kiszolgáltatottá teszi „a piaci erőknél”. Ezt a problémát pénzügyi támogatással pró-

³ Joseph E. Stiglitz (2003): *Ethics, Market and Government Failure, and Globalization*. Nicholas Barr (1987): *The Economics of the Welfare State*. Weidenfeld and Nicholson.

⁴ Érdekes, hogy a szükségtelen dolgokra az angol használja is a „bads”, „rosszaság” szót ...mi ugyanezt általában vulgárisabban fejezzük ki...

bálni orvosolni olyan, mint abban a bizonyos régi viccbe a kolhoz csirkéinek 10-10 kopejkát adni: hadd egyenek, amit akarnak, ha éhesek. Az információs társadalom „jóságainak” piaca egyre inkább olyan portékákat kínál, amelyek igénylik a sokféle információt, az alapos ismeretet, a tudást. Nem csoda tehát, ha egyre fokozottabban jelentkeznek a piac kudarc tünetei és az állam tehetetlenségének jelei, a beavatkozási kísérletek kudarcai.

A legnagyobb kihívással azonban a harmadik területen áll szemben az állam. A társadalom életének ugyanis vannak olyan problémái, amelyekről senki sem gondolja, hogy a piaci mechanizmusok spontán működése fogja megoldani őket. Ilyen például a természeti kincsek (a jó levegő, az „élhető környezet”) védelme vagy a biztonság megteremtése. Nem véletlen, hogy egyre többen gondolkodnak az ipari társadalom vagy a kapitalizmus válságáról akkor, amikor azt tapasztalják, hogy egyre több olyan dolog válik „piacivá”, amely azelőtt „közös jószágnak” számított, és senki sem gondolta, hogy az ezekhez való hozzáférést bárki számára piaci alapon kellene biztosítani. Ha a „közös jószág” fogalma nem is, az e fogalomkörbe tartozó dolgok köre jelentősen megváltozott. A közös jószágok száma csökkent: – egyre több vált közülük áruvá: ez jelentette a piacgazdaság kialakulását. Minőségi összetételük változása – egyre több szolgáltatás közös jószággá válása – magával hozta a „szociális piacgazdaság” megjelenését. Mindezeknek a közös jószágoknak a biztosítása mindig valamely közösség, legtöbbször az állam feladatát jelentette. Akkor, amikor olyan korban élünk, amelyben nem szentségtörés bármit potenciális árunak tekinteni és a róla való gondoskodást a piacra bízni (kufárkodni vele), azaz a „közös jószágok” körét egyre tovább szűkíteni, nem csoda, ha a piacgazdasággal kapcsolatban egyre nő a kiábrándultság. Különösen akkor válik elgondolkodtatóvá a helyzet, amikor olyan közös jószágok válnak áruvá (olyan dolgokat kívánnak egyesek azzá minősíteni), amelyek *definíciószerűen nem felelnek meg ennek a fogalomnak*. Mi is ez a definíció?

A „jóságokat” a közgazdaságtan négy csoportra osztja. Kétfelé aszerint, hogy *ki-rekesztő* jellegűek-e vagy sem (kizárható-e valaki azoknak a köréből, akik hozzájuk férhetnek), s megint két csoportra annak alapján, hogy *versengő* természetűek-e vagy sem (vagyis egy-egy példányuk egyszerre csak egy emberé lehet-e, tehát versengeni kell-e érte).

A jószágok közgazdasági besorolása (és néhány példa):

A jószág	Jellege szerint kirekesztő?	
	IGEN	NEM
Természete szerint versengő?	IGEN	<i>magán jószág:</i> könyvek, játékok, élelmiszeripari termékek, kórház (gyógyítás, ápolás)
	NEM	<i>klub jószág:</i> mozi (film), színdarab, iskola (oktatás)
		<i>közös jószág:</i> a tengerben levő halak, úthálózat, ásványkincsek
		<i>közösségi jószág:</i> nemzetbiztonság, közbiztonság, jó levegő

Megjegyzések: A jószágok versengő természete akként értelmezhető, hogy miáltal az egyik ember a jószágot igénybe veszi (fogyasztja, használja), azáltal a másinak kevesebb vagy semmi nem juthat belőle, mert a jószág (el)fogy vagy hozzáférhetetlenné válik. Egy könyvet ketten olvasni, ugyanazt az ételt többen enni, egy kórházi ágyban többen feküdni nagyon nehéz, az úton nem fér el mindenki, a kincset kibányászni, a halat kifogni csak egyszer lehet.

A jószágok kirekesztő jellege fizikailag és/vagy jogilag értelmezhető. Vannak jószágok, amelyeknél ez a két értelmezés azonos, mások esetében ellentmondó lehet. Az emberek által előállított kézzelfogható termékek (könyv, moziépület, mozifilm-kópia) esetében fizikailag egyértelmű az IGEN, a természet „korlátlan” kincsei esetében fizikailag egyértelmű a NEM. Egyes fizikailag nem létező „jószágok”, mint például a biztonsági és az egészségügyi szolgáltatás vagy az igazságszolgáltatás (helyesebben: jogszolgáltatás) esetében a válasz jogilag NEM, míg más „szellemi jószágok” (pl. a szellemi tulajdonok) és egyes jogosítványok (pl. bizonyos szolgáltatások nyújtására szóló engedélyek) esetében ilyen szempontból IGEN a válasz. Furcsa helyzet áll elő abban az esetben, ha a kétféle értelmezés szerinti válaszok ellentmondanak egymásnak (pl. halászati jog, bányászati jog, közoktatás, közegészségügy).

A „jószág” és a „jóság” hasonlósága nem véletlen. Sok más nyelv is – nemcsak az emlegetett angol – a „jót” kifejező szóból származtatja a „jószágnak” megfelelő szavakat. Bár nem vagyok etimológus, úgy gondolom, ez bizonyára azért van így, mert ezek a szavak olyan „jó” dolgokat jelentenek, amelyekre az embereknek igényük, szükségük van. Igen fontos kérdés, hogy ezeknek az igényeknek a kielégítése hogyan történik. Miután „jó” dolgokról van szó, amelyekre sok embernek van igénye, viszont nagyon kevés olyan (definíciószerűen: nem kirekesztő és nem versengő) „közösségi jószág” van, amely bárhol, bármikor, bárkinek a rendelkezésére áll, fontos kérdéssé válik, hogy hogyan, milyen módon történik az igények kielégítése.

A jószágok *újra-előállításának*, illetve az emberek számára *hozzáférhetővé tételének* megoldásával kapcsolatban több kérdés merül fel. Kinek a feladata a jószágokról való gondoskodás? Kinek a feladata és kinek a felelőssége, hogy meglegyenek ezek a jószágok, és kinek az, hogy hozzájuk lehessen jutni? A válasz nyilvánvalóan bonyolult, de minden bizonnyal úgy kezdődik, hogy „ez attól függ, *milyen* jószágról van szó...”. (A *milyen* kérdésszóval itt a fenti – *magán, klub, közös, közösségi* – kategóriákba sorolt tulajdonságokat kívánom jelezni.) A jószágok elérhetőségének „biztosítása” nyilvánvalóan sok és sokféle tevékenységet jelent. Tekintsük ezeknek a tevékenységeknek egy-egy konkrét jószág esetében is összetett együttesét „rendszernek”. Bármilyen bonyolult rendszerről legyen is szó, a vele kapcsolatos kérdések manapság előbb-utóbb leegyszerűsödnek erre az alapkérdésre: „*Ki finanszírozza?*”. Habár minden bizonnyal ez a legfontosabb kérdés, emellett még egy másikat is célszerű megvizsgálni. Ez a kérdés arra irányul, hogy az adott rendszernek mi a „modellje”. Jómagam – informatikus lévén – azt vallom, hogy minden működő rendszernek van modellje. Sőt, ennek az ellenkezőjét is hiszem: azok a rendszerek, amelyeknek nincs modelljük vagy ellentmondásos modelljük van, nem működnek (más szavakkal: a pénz önmagában nem old meg egyetlen problémát sem). A kérdés tehát úgy is feltehető, hogy mi a *működés* modellje, vagy akár úgy is, hogy *kinek a felelőssége* az, hogy legyen *működő modell* és az *működjön* is, azaz *ki működtesse* a rendszert. Miután a válasz úgy kezdődik, hogy „ez attól függ...”, bővítsük ki az előző táblázatot:

A jószágok csoportosítása	Kirekesztő	Nem kirekesztő	Az ellátó rendszer modellje
Versengő	Magán	Közös	verseny a kínálati oldalon, verseny a keresleti oldalon, szabad alku
Nem versengő	Klub	Közösségi	kínálati oldalon lehetséges verseny, keresleti oldalon nincs verseny, alku helyett elosztási szabály, vagy döntési módszer
A rendszer finanszírozása	A megfelelő modell jellemzője, hogy a jószág újra-előállítását és használatát azok finanszírozzák, akik a jószághoz hozzáférnek. Amennyiben a kirekesztés jogi vagy fizikai ok miatt történik meg, a nem kirekesztettek fizetik, azért mert ők nincsenek kirekesztve. Amennyiben a jószág a finanszírozási kötelezettség miatt válik kirekesztővé, akik fizetik, azért férhetek hozzá, mert ők finanszírozzák. Az utóbbi esetben a modell megfelelőségéhez a kirekesztés módjának elfogadottsága is szükséges.	A „nem kirekesztő” tulajdonság nem jelenti azt, hogy a gyakorlatban minden ember igénybe is fogja venni a jószágot. Egy megfelelő finanszírozási modellben az a „mindenki”-t reprezentáló közösség finanszírozza a jószágot, amelynek esetében a közösség minden tagja közel egyenlő eséllyel válik a jószág hasznélvezőjévé, illetőleg egyformán igényli azt, miközben a „potyutasok” száma tolerálhatóan alacsony.	

A válasz a „kirekesztő” és „versengő” tulajdonságú, azaz *magán jószágok* esetében viszonylag egyszerűnek tűnik. Ebben az esetben a *klasszikus* vagy *versenypiaci* modell jól működik, mivel éppen erre van „kitalálva”. A modell összhangban van a jószágok tulajdonságaival. Akik a jószágokhoz hozzájutnak, azok fizetik meg a jószágok árát, mégpedig azoknak, akik a jószágokat előállítják és eljuttatják hozzájuk, vagyis elosztják, az ár pedig a piaci verseny és a piaci alku során alakul ki. Mi a helyzet azonban a többi jószággal?

A *klub jószágok* esetében olyan modell kellene, amelyben – tekintettel a jószág kirekesztő természetére – az egyéni finanszírozás (azok által, akik nincsenek kirekesztve) párosul a kommunális elosztással (vagyis azok, akik egy-egy ilyen jószágot finanszíroztak, további verseny nélkül hozzájutnak). Ez a modell – nagyjából – úgy működik, hogy a jószágot ténylegesen igénybe vevő személyek vagy csoportok felosztják egymás között a jószág előállításának (és igénybevételének) költségeit. Ebben a modellben a felosztandó költségek elvileg függetlenek az igénylők számától, mivel a jószág nem versengő tulajdonságú. A klasszikus piaci modell nem működőképes, mivel a keresleti oldalon az egymással versengő fogyasztók nem jelennek meg, illetve nem nyilvánítják ki valódi preferenciájukat (a jószág szempontjából pedig mindegy, hogy hányan veszik igénybe, illetve egyáltalán igénybe veszik-e), nincs alkuhelyzet. A jószág árát csak az újra-előállítás költségei határozzák meg. A jószágot ténylegesen igénybe vevő szereplők száma – és így az általuk „fejenként” fizetendő rész – csak utólag (a jószág előállítása és a tényleges használata után) állapítható meg. A kereslet pedig a legtöbb esetben ettől a „fajlagos” költségtől (ár) függ. Mivel a tényleges igény előre nem állapítható meg,

„piaci ár” nem tud kialakulni, s így a piaci működés célja, a tisztességes haszon sem értelmezhető. (Tipikus példát jelentenek erre a kulturális és sport-rendezvények. A jegyek árát előre meg kell mondani ahhoz, hogy azokat az esemény előtt el lehessen adni. Utólag derül csak ki, hogy ezen az áron kevés lesz-e a néző, vagy éppen ellenkezőleg, és a fekete piacon tömegjelenetek kíséretében történik meg az újabb kirekesztés. Azt a kockázatot viszont senki sem vállalná, hogy az előadás után kiszámított díjat fizesse a jegyért.)

A *közös jószágok* elméletileg megfelelő modelljében – tekintettel arra, hogy ezek a jószágok nem kirekesztő jellegűek – *mindenki* közös finanszírozással, piaci feltételek mellett jut a „jószághoz”. Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban a *mindenki* pontosabban értelmezendő. Annak ellenére, hogy a jószág elméletileg nem kirekesztő, ritkán tekinthető mindenki (a világ összes embere) potenciális igénylőnek vagy igényjogosultnak. Így a *mindenki* legtöbbször csak egy kisebb közösség tagjait (például egy ország állampolgárait) jelenti. A közös finanszírozás legtöbbször a közösség tagjainak valamilyen közös „kalapba” (például a költségvetés, valamint különféle alapok, alapítványok bevételi számláira) történő befizetéseivel oldható meg. Ezt igyekeznek modellezni például a *közbeszerzés*.⁵ A piaci ár itt ki tud alakulni, a problémát annak elszámolása jelenti. Miután az ilyen jószág versengő természetű, és az igénybevétel általában nem a közös kasszába történő befizetés arányában alakul, a befizetők egy része igazságtalannak fogja érezni a költségviselést. (Kicsiben bizonyára mindenki átélte ezt, például egy baráti társaság közös üdülése alkalmából. Abban mindenki egyetért, hogy a közös fogyasztások finanszírozására kell „közös kassza”, ami még mindig jobb, mint megpróbálni minden kiadást személyre lebontva, egyénileg rendezni. Mégis nehéz olyan befizetési elvben megállapodni, amelyet mindenki igazságosnak érez, és utólag is maradéktalanul elégedett vele.)

Itt megjelenik az úgynevezett „potyautas” (*free rider*) probléma is, ami akkor áll elő, ha az adott közösséghez nem tartozó személyek is részesednek a jószágból. Ez – amellett, hogy a költségviselést utólag meg kellene változtatni – azzal is gondot okozhat, hogy versengő jószágokról lévén szó, esetleg nem jut elegendő az eredeti közösség tagjainak.

Ha úgy tetszik, a *közösségi jószágok* működési és működtetési modelljével van a legnagyobb baj, hiszen a fent említett problémák mind fennállnak: a kereslet és a kínálat nem állítható szembe, nincs alkuhelyzet, az igazságos teherviselés csak nehezen oldható meg, és itt nehezen értelmezhető a versenyhelyzet, amit legfeljebb mesterségesen lehet megteremteni. Mégis, talán ebben az esetben oldható meg legkönnyebben a probléma – legalábbis elméletileg. A *mindenki* köre ugyanis ekkor – tekintettel az ilyen jószágok nem kirekesztő jellegére – tetszőlegesen nagy lehet, és mivel a jószágok nem is versengő jellegűek, az sem lényeges, hogy előre pontosan tudjuk, kik és milyen számban jelentik a *közösséget*. Ha sikerül a jószágot élettartama alatt elegendő számú igénybevevőhöz eljuttatni, akkor *mindenki* jól jár.

⁵ Ez az eljárási rend formálisan igyekezni követni a valódi piaci mechanizmust, az ajánlatok bekérésekor verseny-elemekkel (többfordulós pályázatok, licitálás), az értékeléskor pedig többszemponútú tudományos döntés-előkészítési módszerek (költségelemzés, kockázatkezelés stb.) alkalmazásával. Ugyanakkor annak, aki az adott jószágnak sem effektív haszonélvezője, sem a közös kassza igazi tulajdonosa, nehéz ebben az eljárásban valódi tulajdonosi szemlélettel „mindenki” érdekeit érvényesíteni.

Nehéz jó modellt találni a különféle közös vagy közösségi igények kielégítése tereén még az elméletileg meghatározottaknak pontosan megfelelő tulajdonságokkal rendelkező „tisztá jószágok” esetében is, a valóságos jószágok esetében pedig, amelyeknek a tulajdonságai különféle okok miatt vegyesek lehetnek és ezért nem az egyes típusoknak megfelelő módon „működnek”, még nehezebb.

Furcsa a helyzet például az egészségügyel. Tulajdonságait tekintve tipikus „magán jószág”. Hiszen *kirekesztő*, hacsak – természetesen a közös kassza terhére – nem építünk annyi kórházat és nem foglalkoztatunk annyi orvost, hogy gyakorlatilag korlátlan kapacitás álljon rendelkezésre. Ugyanakkor *rivalizáló* is, hiszen egy orvos csak egy beteget tud gyógyítani egyszerre. A *szolidaritás* mégis a közös jószágok közé soroltatja velünk, hiszen egészségesként sem tudnánk jól érezni magunkat, ha sokan lennének betegek körülöttünk, amiatt mert nem képesek megfizetni a gyógyítás költségeit. Mégis – mintegy elismerve, hogy valójában „magán jószágról” van szó – minduntalan felmerül a javaslat, hogy a közös finanszírozás az igénybevétel arányában történjen (vagy a befizetésnek megfelelő szintű legyen az ellátás, ami gyakorlatilag ugyanaz).

Manapság a megfelelő modell keresése nem más, mint a piaci modell valamilyen változatának alkalmazása (adaptálása) a különféle jószágtípusokra. Ezek a kísérletek nézetem szerint azon a feltevésen alapulnak, hogy a piaci modell működőképes, alapfeltételei érvényesek a közös jószágokra is, értelmezhetők a keresleti és kínálati görbék, elérhető a Paterno-hatékony tényező felhasználás, a döntések (a profit maximalizálás szempontjából) racionálisan születnek és a saját érdekeikből cselekvő egyének egyben a közösség érdekeit is szolgálják.

Régi meggyőződésem, hogy *csak azok a rendszerek működnek megfelelően, amelyeknek a működési modellje jól illeszkedik a működtetendő jószág tulajdonságaihoz.*

Ezen „törvényből” adódó követelményeket a példaként említett egészségügyi gyakorlatban az ellentmondásos helyzet, máshol pedig esetleg más okok miatt nehéz érvényesíteni. Logikusnak tűnik tehát alapjában véve a versenypiaci modellből kiindulni, de ehhez – tekintettel a jószág alapvető tulajdonságaira – szorosan kapcsolódnia kell a szolidaritást modellező támogatási rendszernek is. Még így is megmarad persze a piac kínálati és keresleti oldala között mutatkozó jelentős információs különbségek problémája,⁶ ami miatt nincs valódi alkuhelyzet és a versenypiaci modell működése kudarcra van ítélve.

Ennek kapcsán érdemes megállapítani, hogy a működési modell visszahat a jószág „viselkedésére”. Az egyéni, illetve a felhasználás mértékével arányos finanszírozás például kirekesztővé teszi a jószágokat. Még a természetes jellegénél fogva legkevésbé kirekesztő jószág is kirekesztőként viselkedik, ha személyenként kell érte fizetni.

Gondoljunk példaként a parkolási díjra. Az egyéni díjfizetést ebben az esetben az indokolja, hogy versengő jószágról van szó, és az ilyen tulajdonságú jószágokat – a fenti törvényszerűség miatt – célszerű piaci modell alapján működtetni. Ezáltal viszont a

⁶ Nicholas Barr: *The Welfare State as Piggy Bank*. Information, Risk, Uncertainty and the Role of the State. 2001.

jószág kirekesztővé válik, hiszen csak annak van *joga* parkolni, aki megfizeti annak díját. Nem csoda tehát, ha igen magas a szabálysértések aránya, ami a rendszer működési zavarát jelzi. (Adekvát modellben nem egységes lenne a parkolási díj, hiszen nem a *kirekesztést* kívánjuk modellezni. A parkolási díjnak az elfoglalt területtel, a kereslet-kínálattal arányosnak kellene lennie, ami a *versengő* tulajdonság modellezését jelentené, továbbá a „számla” utólagos kiegyenlítésére az üzleti élet szabályai vonatkoznának, nem pedig a szabálysértési eljárásé.)

Fentebb, a jószágok tulajdonságait elemezve az volt látható, hogy a piaci modell feltételeinek egyike-másika, vagy akár egyidejűleg több is, nem áll fenn, ami egyben magyarázatot is ad a nem megfelelő működésre utaló tapasztalatokra. Magától értetődően felvetődik a kérdés: van-e más működőképes modellünk (nonprofit vagy civil modell), amely a közjószágok esetében alkalmazható volna?

Mi a helyzet például az információs társadalom sajátos „józágaival”, elsősorban az információval? Az információ semmiképpen sem tekinthető versengő természetű józágnak. Ritka az olyan információ, amit ne lehetne elvileg korlátlan számú igénylőhöz eljuttatni. Egyetlen információ – ameddig egyáltalán információ marad – tetszőleges számú embert képes „kiszolgálni”. Furcsa tehát az információ „áráról” beszélni, legföljebb az előállítás (és a felhasználóhoz való eljuttatás) költségeiről beszélhetnénk. A kérdés csak az, hogy ezeket a költségeket milyen közösségnek kellene állnia, vagyis ez a jószág kirekesztő jellegű-e. Ezt különféle jogi (és erkölcsi) korlátok szabályozzák, amelyek az információt néha – mindenki mást kirekesztve – egyetlen ember vagy egy kisebb csoport tulajdonává tehetik (üzleti titkok, bizalmas adatok stb.). Ezekről az esetektől eltekintve azonban az információ alapvetően *nem kirekesztő* jellegű. Lényegi tulajdonságai alapján tehát az információ *közjózágnak* tekintendő. (S mivel *nem versengő* természetű, ezért *közösségi jószág*.) A magyar törvényi szabályozás egyértelműen ezt mondja ki. A törvény azonban nem írja elő (nem is tudná előírni), hogy mely információkra mekkora közösségnek van igénye, vagyis mekkora közösségnek kellene megfizetnie az információ-józággal kapcsolatos költségeket. Ennél is nagyobb problémát jelent, hogy a szabályozás azt sem mondja meg, mely költségelemek értendők bele ezekbe a költségekbe, vagyis nem igazít el arra vonatkozóan, hogy az információ milyen megjelenési formában tekintendő közösségi józágnak. Ez a gyakorlatban azért okoz problémát, mert az információ – ha úgy tetszik – nem „tisztá jószág”. Mindig valamilyen formában testesül meg, és ez lehetőséget ad arra, hogy sajátos érdekek átminősítsék, és ettől függően azután vagy magán- vagy közös józágnak számítson. Amikor az információ nyomtatott formában jelenik meg, a könyv-jószág mintájára kíván viselkedni, olyanra, hogy szinte minden megjelentetett információ a legszívesebben igényt tartana a szellemi tulajdon státusára (és a szerzői jog által biztosított védelemre). Az információs társadalom egyik nagyszerű „közműve” – az internet – megoldást kínál erre a problémára (is). Szemben a könyvekkel, amelyek valóban versengő természetű jószágok, a világhálón megjelenő honlapok nem azok. Megvan az a jó tulajdonságuk, hogy elvben mindenki számára elérhető, elérhetőségüket a példányszám nem korlátozza, tehát a hasznélvezők közössége tetszőlegesen nagy lehet. Az interneten közzétett információk előállításának költségei is lényegesen alacsonyabbak a nyomtatásban terjesztett információkénál. A világhálón való megjelenés nemcsak a könyv-jószág útján történő infor-

mációközlésnél, hanem a rádión és a televízión keresztül megvalósuló tájékoztatásnál is lényegesen olcsóbb, hiszen itt minden információ folyamatosan „adásban van”. Úgy tűnik, pusztán szabályozás kérdése, hogy az információk milyen formában közölve minősülhetnek valóban közösségi jószágnak, jogi eszközökkel megakadályozva a kirekesztést. Az alacsony fajlagos költségek ehhez viszonylag tág teret biztosítanak.

Ennek persze az egyik legfontosabb feltétele az, hogy az említett „közmű” valóban *mindenkinek* rendelkezésére álljon. A nem is olyan hosszú távon várható előnyök miatt érdemes elgondolkodni azon, hogy e probléma megoldására milyen modell lenne a legmegfelelőbb. Szakmai körökben egy ideje nagy vita folyik arról, hogy az információs társadalomnak ez az alapvető fontosságú közműve miféle jószágnak tekintendő. Vannak, akik az internetet egyértelműen közösségi jószágnak tartják, és a hozzáférést közösségi beruházás útján valósítanák meg. Mások magán jószágnak tekintik és alapvetően a versenypiaci modell alkalmazása mellett kardoskodnak. Véleményem szerint mindkét nézet helytálló lehet, csak hogy itt voltaképpen két különböző, bár egymással nagyon szorosan összefüggő jószágról van szó. Az egyik az a hálózat, amely valóságos vagy virtuális vezetékekből áll, és mint ilyen leginkább a többi hálózatos infrastruktúrára (pl. víz-, csatorna-, elektromos- vagy akár úthálózat stb.) hasonlít. Ezek a jószágok nem kirekesztő jellegűek, hiszen – ha léteznek – tetszőleges létszámú közösség tagjait képesek kiszolgálni. Ugyanakkor versengő természetűek, mert kapacitásuk nem végtelen, és újabb fogyasztók bekapcsolása csökkenti a többiek esélyeit a megfelelő ellátásra. Az ilyen tulajdonságok tehát az alap-infrastruktúrának ezt a részét *közös jószágként* azonosítják. A másik jószág az internetkapcsolat biztosítása (valójában a *TCP/IP* protokoll szolgáltatása). Ez a jószág viszont *kirekesztő* jellegű, mivel az *IP*-cím nem természetből fogva létező dolog, hanem elő kell állítani.⁷ (Tovább fokozza ezt a problémát, hogy a ma használatos *IP*-címek kifogyóban vannak). Még inkább ilyen az *IP* alapú kapcsolat, amelyet mindenki számára külön-külön, újra és újra fel kell építeni. Ugyanakkor természetesen mindét jószág *versengő* természetű is, hiszen a korlátos erőforrások és kapacitások miatt minden egyes új kapcsolat kiépítése rontja a többiek kiszolgálásának az esélyeit (egy *IP*-címen, csak egy berendezés működhet, minden kapcsolat újabb sáv-szélességet igényel), s emiatt ez a szolgáltatás *magán jószágnak* tekintendő. Kétféle – eltérő tulajdonságokkal bíró – jószágot egyetlen öszvérként modellezni elméletileg is igen nehéz, s a gyakorlatban megfelelően működő modellt találni szinte lehetetlen. Ha a *magán jószágokra* alkalmazható versenypiaci modellt választjuk, a kiépülő hálózat – a jószág alaptermészetével ellentétes módon – kirekesztően viselkedik. (A működési modell visszahat a jószágra: a magántulajdonnak már csak ilyen a természete). Ha viszont *közös jószágként* modellezzük és újra-elállításának költségeit nem fizetjük meg, akkor a jószág előbb-utóbb „elfogy”, vagy a minősége jelentősen romlik. Csak az látszik megfelelő megoldásnak, ha az infrastruktúra e két elemét kétféle működési modell alapján – a hálózatot közös jószágként, az *IP*-szolgáltatást pedig magán jószágként kezeljük. Úgy tűnik, hogy ennek a kivitelezésére napjainkban jó esélyünk lenne. Csupán

⁷ Az *IP*-címek – az egyébként nem kirekesztő számok felhasználásával – az ember által létrehozott terméként funkcionálnak. Azáltal válnak virtuálisan létező dologgá, hogy különféle nyilvántartásokba bejegyzik őket, tulajdonost és egyéb paramétereket rendelve hozzájuk. Függetlenül attól, hogy kell-e azért díjat fizetni, vagy sem, aki nincs nyilvántartásba véve, az ki van rekesztve.

szabályozási kérdésnek látszik, hogy a jószágokat megkülönböztessük, és megfelelően azonosítsuk. Ez tulajdonképpen a jelenlegi szabályozás „fordítottját” jelentené, vagyis nem arról van szó, hogy a hálózat tulajdonosa köteles azt más szolgáltatók számára átengedni (bár ez is fontos mindaddig, amíg a hálózatok magán jószágok maradnak), hanem arról, hogy a szolgáltatás valaki másnak a hálózatán milyen feltételekkel biztosítható. Ily módon a közmű-társulásokhoz hasonló konstrukció jöhetne létre. Egy-egy település vagy kistérség, esetleg egy-egy régió úgy dönthetne, hogy a közösség közös kasszájából kiépíti saját hálózatát, majd a közös jószág segítségével igénybe veszi valamely szolgáltató IP-szolgáltatását. A kivitelezéshez az adhat jó esélyeket számunkra, hogy a közös beruházás pénzügyi fedezetét a sokat emlegetett európai fejlesztési alapok biztosíthatják a közösségek számára.

Az információs társadalom egy másik – különösen érdekes – jószága a szoftver. Bizonyára izgalmas vitát lehetne nyitni arról, hogy mi a szoftver, mi a jelentősége, milyen szempontból különösen érdekes, de most csak a jószág természetét vizsgáljuk meg. Azt könnyű belátni, hogy a szoftver *nem versengő* jellegű. Ez meglepő ugyan, de így van, hiszen azáltal, hogy valaki használ egy szoftvert, senki másnak az esélyét nem csökkenti annak használatára, tehát elvileg nem kell versengeni érte.

A másik kérdés az, hogy a szoftver *kirekesztő jellegű-e vagy sem*, és ez már sokkal nehezebben megválaszolható. Amennyiben a szoftvert információnak tekintjük, azt a választ kell adnunk, hogy *nem kirekesztő!* Természetesen – az információhoz hasonlóan – meg lehetne vizsgálni, hogy milyen szoftverről van szó, mi a tartalma, „miről szól”. E vizsgálat alapján lehetne egyes szoftver-típusokat kirekesztőnek minősíteni, meghatározva azokat a sajátosságokat, amelyek alapján egy szoftver – megváltoztatva a jószág eredeti tulajdonság szerinti viselkedését – ilyenné tehető.

Ha azonban a szoftverre, mint szellemi terméknek tekintünk, azt lehet mondani, hogy *kirekesztő* jellegű, hiszen egyes emberek vagy csoportok szellemi terméke, és ha az övék, akkor természetesen nem lehet másoké. A találmányok, műalkotások esetében ez meglehetősen egyértelmű, és senki sem vitatja ezeknek a jószágoknak a kirekesztő jellegét, amit a szellemi tulajdonhoz fűződő szerzői joggal kifejezésre is juttat, lehetővé téve a szellemi tulajdon szabadalmazhatóságát is. Kérdés, hogy a szoftvert találmánynak vagy műalkotásnak lehet-e tekinteni? Magam is egyetértek azzal, hogy ha ilyen jellegű szoftver termék készül, akkor arra ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az egyéb találmányokra és műalkotásokra, bár véleményem szerint csak nagyon kevés ilyen szoftver akad. De találmánynak tekinthető-e az, ha valaki pusztán egy probléma létező megoldását *írja le*, oly módon, hogy az mások számára is kezelhetővé váljék és az adott problémára megoldást jelentsen. A hangsúly itt a „leírás”, vagyis bizonyos gondolatoknak, összefüggéseknek vagy szabályoknak a *megfogalmazásán*, illetve a megfelelő nyelvre való *lefordításán* van. A szoftver ugyanis a legritkább esetben találmány. Aki szoftvert készít, az nem talál fel semmi újat, pusztán egy probléma létező megoldását vagy a megoldás módszerét *írja le*, ebben az esetben úgy, hogy az számítógépek által kezelhető legyen, más szóval a probléma megoldását vagy a megoldás módszerét emberi nyelvről gépi nyelvre *fordítja le*.

Miért van mégis annyi probléma a szoftverek körül? Az egyik legfőbb ok a *működési modellek visszahatása a jószágok viselkedésére*. A szoftverekre szükség van. Mivel a szoftverek iránti igényt kezdettől fogva a versenypiaci működés-modellnek megfelelően

elégítjük ki, a szoftver magán jószággá vált (hiszen a versenypiaci modellnek – tulajdonságaik alapján – az ilyen jószágok felelnek meg). Hogyan érte ezt el a piac? Úgy, hogy a szoftvert *kirekesztő* és *versengő* jellegűvé tette (pedig alaptermészete szerint nem volna az), vagyis a működési modell visszahatott a jószág viselkedésére. Hogyan vált a szoftver-jószág *versengő* jellegűvé? Elsősorban a licencdíjak révén. A *licenc* a versengő jószágok piaci kezelésének eszköze. Ha egy jószágfajtából – még ha nem *kirekesztő* jellegű is, mint például a rádiófrekvenciák – véges számú egyed létezik, akkor nagyon is indokolt lehet, hogy használatuk bizonyos jogosítványokhoz legyen kötve, például licencdíjak formájában. Annak ellenére, hogy a szoftver alapvetően nem versengő természetű, a licencdíj által „sikerült” azzá tenni. Ezt elősegítette az is, hogy a szoftverek – a könyvekhez vagy a mozifilmek kópiáihoz hasonlóan – kezdetben mindig valamilyen kézzelfogható formában jelentek meg. Ez a forma eleinte lehetett papírszalag, lyukkártya, mágnesszalag, mágneslemez vagy papír-alapú dokumentáció. Később a gyártók a „dobozos” szoftverek forgalmazásával igyekeztek azt a látszatot kelteni, hogy ez a jószág is olyan, mint a szórakoztatóipari vagy irodatechnikai termékek. A fogyasztókban azt az érzést alakították ki, hogy valamilyen konkrét játékot vagy eszközt vásárolnak, s így sikerült elfogadtatniuk velük a licencdíjat. (Nem kétséges, hogy az illegálisnak minősített másolatok magas száma itt is a nem megfelelő működési modellre utal.)

Annak érdekében, hogy a szoftver teljes mértékben megfeleljen a magán jószág kritériumainak, a szoftvert *kirekesztővé* is kellett tenni. Ennek eszközei a *szerzői jog* és a *szabadalom*. Az első békát a felhasználók már lenyelték, a másodikat most igyekeznek a torkukon lenyomni. Az első a szoftver szellemi alkotás-jellegét fejezi ki, a másodikat pedig a szoftver találmány-jellege alapján kellene elfogadni. Márpedig – mint fentebb igyekeztem megmutatni – ez korántsem tekinthető a szoftver jellegzetes vonásának, és nem tekinthető sem nyilvánvalónak, sem egyértelműnek. Inkább az látszik valószínűnek, hogy nagyon is kevés olyan szoftver van, ami indokoltan részesül a szellemi alkotásnak járó jogvédelemben.

Ahogy az egészségügy kapcsán meg kellett jegyezni, hogy a *keresleti és a kínálati oldal információs természetű, tudásbeli különbségei* a piaci működés zavarát eredményezik, ez ugyanúgy elmondható a szoftverpiacról és az információs társadalom piacairól általában is. A szoftverek készítői (egyes esetektől eltekintve) nem gazemberek, nem becsapni akarják a felhasználókat, hanem csupán saját érdekeiket érvényesítik. A szoftverkészítés speciális tudást igényel, és egy bonyolult szoftver elkészítése meglehetősen nagy munka. Mint ilyen, nagyon sokba kerül. A fejlesztők ezeket a magas költségeket igyekeznek így vagy úgy megfizettetni a felhasználókkal. Ez természetes is. A probléma egyfelől az, hogy azokat a fejlesztéseket is megfizettetik, amelyek nem hasznosulnak: számos új szoftverről hosszabb-rövidebb idő után kiderül, hogy nem „működik”, vagyis nem oldja meg azt a problémát, amelynek a megoldása érdekében készült, tehát hasznavehetetlen jószág (angolul az ilyesmit néha – a *goods* ellentétéként – a *bad*s kategóriájába sorolják). Másfelől pedig, hogy a jószág tulajdonságainak nem megfelelő működési modell miatt ezek a költségek vagy nem térülnek meg, vagy pedig –indokolatlanul – sokszorososan is megtérülnek.

Mi a megoldás? A válasz egyszerűnek látszik: a *tudáskülönbség csökkentése* és a *megfelelő működési modell alkalmazása*. A megoldás a valóságban is egyszerű lehet, bár nem kecsget túl gyors sikerrel. A felhasználók információs, tudásbeli elmaradása és ebből

adódó kiszolgáltatottsága folyamatosan csökken. Előbb-utóbb valódi alkuhelyzet alakulhat ki, és ott, ahol valóban piaci modellnek kell működnie, elegendő tudás lesz ahhoz, hogy a piaci kudarcok elkerülhetőek legyenek. Ennél is nagyobb optimizmusra ad okot az, hogy a szoftver-jószág tulajdonságait figyelembe véve a versenypiaci működés modellezése nem is indokolt. Szerencsére a szoftverek esetében létezik azt kiváltani képes működési modell. Ennek alapján kezdődött meg az olyan nyílt forráskódú és szabad szoftvereknek⁸ a fejlesztése és elterjesztése, mint amilyen például az egyre többek által ismert *Linux*, *Apache*, *Open Office* vagy *Mozilla*. A modell kidolgozóinak és működtetőinek attitűdjét és szándékát jól kifejezi az az egyetlen játékos műszo, a *copyleft*,⁹ amely nem pusztán a szó „kifordításával”, a *copyright* tagadásaként, a szoftverek *nem kirekesztő* és *nem versengő* tulajdonságait elismerve rögzíti a nyílt forráskódú és szabad szoftverek terjesztésének feltételeit.

Egyes országok már kezdik kihasználni ezt az új lehetőséget, és most úgy tűnik, hogy nálunk is jó alkalom nyílik erre. Az információs szabadságról készülő törvény – a szoftver-jószágok (vagy bizonyos típusú szoftver-jószágok) *közösségi jószág*, esetleg *klub jószág* természetét elismerve – teljes értékű létjogosultságot biztosíthatna a szoftverellátás nem versenypiaci működési modelljének. A szoftverek iránt igényt támasztó közösség a legritkább esetben azonos egy-egy ország vagy régió lakosságával. Ebben az esetben sokkal inkább a foglalkozás vagy az érdeklődési kör a csoportképző tényező. A különböző csoportok szükségleteit kielégítő szoftverek előállítását, terjesztését, karbantartását és fejlesztését biztosító rendszerek kialakításában és működtetésében nagyon nagy szerep hárulhat tehát a civil társadalomra. A problémák megoldásának realitását – azon kívül, hogy bízunk a jószágok tulajdonságaihoz jól illeszkedő működési modellek sikerét garantáló törvényben – az ország új fejlesztési tervei (*Európa Terve*, *NFT II.*) biztosíthatják. Az európai fejlesztési alapok segítséget adhatnak a nem versenypiaci modellek alkalmazásához szükséges pénzügyi források megteremtéséhez, és ezúttal talán szerencsésnek érezhetjük majd magunkat, ugyanis a közösségi modelleknek az a kockázata, hogy a közösségi jószág hasznélvezői lehetnek olyanok is, akik nem vesznek részt a finanszírozásában („potyautas” probléma, „SI faktor”) minimálisra csökken: a magyar nyelvű szoftvereket csak mi fogjuk használni.

Ferge Sándor

Okleveles építőmérnök, gazdasági szakmérnök.

Jelenleg az IHM-ben az ITKTB Stratégiai Tervezési Albizottság vezetőjeként egyik irányítója a Magyar Információs Társadalom Stratégiát kidolgozó csoportoknak. Az Ybl Főiskolán a termelés- és üzemszervezés elméleti és gyakorlati kérdéseit oktatta. Elektronikus kommunikációval, hálózatos rendszerekkel kapcsolatos fejlesztésekben dolgozott a SZTAKI-ban. Az IIF keretében az IIF X. 25-ös csomagkapcsolat adathálózat központ egyik fejlesztője volt.

Legutóbb megjelent publikációi: A távmunka informatikai vonatkozásai (Távmunka tanácsadó – KJK 2003.); Az információs társadalom és az eÉpítőipar (Magyar Építőipar 2003.)

⁸ Copyright © 1985. Richard M. Stallman; GNU Kiáltvány.

⁹ Copyright © 1989, 1991. Free Software Foundation, Inc.